



ALI AL-QORIYNING QIROAT VA TAJVID ILMLARI RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI

Djumanov Abdulhamid Muhamatlatipovich

*Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti "Aqoid va fiqhiy fanlar" kafedrası
katta-o'qituvchisi, "Dorul Omon" jome masjidi imom-xatibi*

E-mail: Imampro.cofounder@gmail.com

Tel: +99890 948 08 06

Annotatsiya: Ushbu maqolada islom olamining yirik allomalaridan biri Mulla Ali al-Qoriyning qiroat va tajvid ilmlari rivojiga qo'shgan ilmiy hissasi tadqiq etiladi. Unda allomaning hayoti, ilmiy faoliyati, ustoz-shogirdlik silsilasi hamda qiroat sohasidagi ilmiy merosi haqida ma'lumot beriladi. Xususan, uning Imom Shotibiyning "Hirz al-amoniyy" va "Aqilat atroob al-maqosid", shuningdek, Imom Jazariyning "al-Muqaddimat al-Jazariya" asarlariga yozgan sharhlari tahlil qilinadi. Maqolada Ali al-Qoriyning qiroatlar, rasmul xat, tajvid qoidalari va shozz qiroatlarga oid qarashlari yoritilib, uning asarlari asrlar davomida qiroat ilmi ta'limida muhim manba sifatida xizmat qilgani ko'rsatib beriladi. Shuningdek, alloma merosining bugungi kundagi ilmiy ahamiyati va zamonaviy tadqiqotlardagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Mulla Ali al-Qoriy, qiroat ilmi, tajvid ilmi, Qur'on ilmlari, Imom Shotibiy, Imom Jazariy, sharhlar, rasmul xat, shozz qiroatlar, islom ilmiy merosi.

Mustaqillik yillarida yurtimizda islom tamadduni rivojiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimiz hayoti va ilmiy merosini o'rganish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Unutilayozgan qadriyatlarning qayta tiklanishi natijasida Movarounnahr va Xuroson zaminidan yetishib chiqqan buyuk allomalarning asarlari bugungi kunda jahon ilmiy muomalasiga qaytadan kiritilmoqda. Ana shunday ulkan intellektual meros sohibi, o'z davrining mashxur olimi, muhaddis, faqih va qiroat ilmining imomi Nuriddin Mulla Ali al-Qoriy (vaf. 1014/1606) hisoblanadi.

Olimning to'liq ismi Ali ibn Sulton Muhammad Abul Hasan Nuriddin al-Mulla al-Hiraviy al-Makkiy al-Hanafiyy bo'lib, uning ismiga qo'shib aytiladigan nisbalar allomaning hayot yo'li va ilmiy martabasidan darak beradi. Xususan, "Mulla" nisbasi uning yuksak ilmiy salohiyatiga, "al-Hiraviy" tug'ilgan joyi Hirotga, "al-Makkiy" uzoq yillar Makkada istiqomat qilganiga, "al-Qoriy" laqabi esa qiroat ilmidagi benazir bilimiga ishoradir.

Mulla Ali al-Qoriy hijriy 940-950 yillar oralig'ida Hirotida tavallud topgan va dastlabki ta'limni Muiniddin ibn al-Hofiz Zaynuddin al-Haraviy kabi ustozlardan olib, Qur'oni karimni to'liq yod olgan. Keyinchalik ilm talabida Makkayi Mukarramaga ko'chib o'tib, u yerda Ibn Hajar al-Haytamiy, Ali al-Muttaqiy va Atiyya as-Sulamiy Shihobuddin Ahmad al-Abbos, Sayyid Zakariyo al-Hasaniy, Qutbuddin al-Makkiy, Muhammad ibn Abul Hasan al-Bakriy, Ahmad ibn Badruddin al-Misriy kabi o'z davrining yetuk ulamalaridan tahsil oldi. Alloma nafaqat nazariy ilmlar, balki amaliy san'atda ham mohir bo'lib, go'zal xattotlik qobiliyati bilan bir necha Mus'haflarni o'z qo'li bilan ko'chirgan. Uning vafoti xabari Misrga yetib



borganda, Azhar jome'sida to'rt mingdan ziyod kishi uning haqqiga g'oyibona janoza namozi o'qigani allomaning islom olamidagi nufuzi qanchalik yuksak bo'lganini ko'rsatadi.

Mulla Ali al-Qoriy islom tarixida eng barakali ijod qilgan olimlardan biri bo'lib, uning merosi ayrim manbalarda 263 taga yetishi qayd etiladi. U islom ilmlarining qariyb barcha sohalarida, xususan, tafsir, hadis, fiqh va kalom yo'nalishlarida fundamental asarlar yaratgan. Allomaning qariyb butun umrlik ilmiy xulosalarini mujassam etgan "Anvorul Qur'on va asrorul Furqon" tafsiri hamda hadis ilmiga oid "Mirqotul mafotih" sharhi bugungi kunda ham tolibi ilmlar uchun asosiy qo'llanma bo'lib xizmat qilmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Ali al-Qoriy qiroat va tajvid ilmlarida o'ziga xos maktab yaratgan imomdir. Uning bu boradagi qarashlari turli zamonaviy tadqiqotlarda, jumladan, turk olimi Mehmet Kilichning "Molla Ali el-Kârî'nin "Envâru'l-Kur'ân ve Esrâru'l-Furkân" tefsirinde Kiraatlere yaklaşımı" nomli monografiyasida ham o'rganilgan. Biroq, mavjud tadqiqotlarda allomaning asarlarini tasniflashda hamon o'z yechimini kutayotgan masalalar mavjud. Masalan, uning "al-Minah al-fikriyya" sharhi ham qiroat, ham tajvid asari sifatida ko'rilsa, "Risola fi-l-Basmala" asari ayrim tadqiqotchilar tomonidan qiroat ilmiga oid deb sanalsa-da, mazmunan tafsir sohasiga yaqinroqdir.

Ushbu maqolada Mulla Ali al-Qoriyning islom olamida keng e'tirof etilgan qiroat va tajvidga oid asarlarining tavsifi, ularning o'ziga xos jihatlari va mazkur ilmlar rivojidagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Mulla Ali al-Qoriyning qiroat ilmiga oid tadqiqotlari va asarlari tahlil qilinganda, ularning aksariyati ushbu ilmning yetuk namoyandasi Abu Muhammad Qosim ibn Farruh ash-Shotibiy (vaf. 590/1193) merosi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rish mumkin. Alloma Shotibiyning mashhur "Hirz al-amoniyy" manzumasiga bir necha bor murojaat qilib, uning murakkab o'rinlarini yoritib beruvchi qimmatli sharhlar yozgan. Ularning bayoni quyida keladi:

1. "Sharh ash-Shotibiy" ("al-Hads al-amoniyy fi sharh Hirz al-amoniyy") Allomaning bu yo'nalishdagi eng mukammal asarlaridan biri Imom Shotibiyning qiroatga doir qasidasiga bitgan keng ko'lamli sharhidir. Ba'zi tadqiqotlarda "al-Hads al-amoniyy" nomi bilan ham zikr etiladigan ushbu asar, qiroat ilmi toliblari uchun eng mo'tabar manbalardan biri sanaladi. Mazkur qiymatli asar 1884–1885-yillarda Misrda, 1929-yilda esa Dehlida chop etilgan.

E'tiborli jihati shundaki, ushbu sharh 1914-yili Toshkentdagi "Porsev" matbaasida chop etilgan Mazkur to'plamda Ali al-Qoriyning sharhi Muhammad Boqiy al-Buxoriyning "Kashf Hirz al-amoniyy" va Muhammad Sho'la bitgan izohlar bilan birgalikda, yaxlit "Shotibiy" nomi ostida nashr etilgan. Mazkur asar 419+81 sahifadan iboratdir.

2. "Az-Zobitiya li-sh-Shotibiya al-Lomiya" Ali al-Qoriy Imom Shotibiy asariga ikkinchi bor murojaat qilib, "az-Zobitiya" nomli qo'shimcha sharhini ham yaratgan. Bu asar allomaning umri nihoyasida, vafotidan uch yil muqaddam (1011/1602-yil) Ka'bai muazzama qarshisida yakunlangan. Mazkur sharh avvalgi mukammal sharhning shunchaki takrori emas, balki unga ilmiy qo'shimcha va muayyan aniqliklar kirituvchi manba hisoblanadi. Alloma unda qasidaning 112 ta baytiga to'xtalib, o'zining ilgari asarlarida qayd etilmagan yangi va nozik nuqtalarni bayon qilgan.



3. “Al-Habot as-saniyya al-aliyya ala abyot ash-Shotibiyya ar-roiya” Allomaning qiroat va rasmul xat (Qur’on imlosi) sohasidagi yana bir muhim asari Shotibiyning “Aqiylat atrob al-maqosid” nomli manzumasiga yozgan sharhidir. Mazkur qasida baytlari “ro” harfi bilan yakunlangani sababli “al-Qasidat ar-roiya” nomi bilan ham yuritiladi. Ali al-Qoriy ushbu sharhida Qur’on matnini yozish va uning qiroat bilan bog‘liq jihatlarini tadqiq etgan.

Ushbu asarning zamonaviy ilm-fandagi o‘rni ham beqiyosdir. Xususan, doktor Abdurahmon Sudays tomonidan 2001-yili Ummul-Quro universitetida mazkur asar yuzasidan tahqiq ishlari olib borilib, dissertatsiya yoqlangan. Bu tadqiqot 2018-yilda Makkadagi “Dor Tayyiba” nashriyotida alohida kitob holida chop etilishi, Mulla Ali al-Qoriy merosining bugungi kunda ham dunyo ulamolari diqqat markazida ekanini tasdiqlaydi.

4. “Al-Minah al-fikriya ‘ala-l-Muqaddimat al-Jazariya” (“Jazariyning muqaddimasiga fikriy tuhfalari”). Bu asar Abul-Xayr Shamsiddin Muhammad ibn Muhammad al-Jazariyning (vafoti 833/1429) tajvidga doir “al-Muqaddimat al-Jazariya” nomli asarining sharhi hisoblanadi. Asar “al-Minah al-fikriya bi-sharh al-Muqaddima al-Jazariya” nomi bilan ham uchraydi.

Bu sharh 1302 h./1885 m. yili Misrda, hoshiyasida shayx Zakariyo Al-Ansoriyning “ad-Daqoiq al-muhkama fi sharhi-l-Muqaddima” (“Muqaddima sharhida hukm qilingan daqiq izohlar”) nomli sharhi bilan birga nashr etilgan. Yana 1308 h./1891 m. yili Misrda, 1305 h./1887 m. yilda esa Qozonda, Toshko‘prizodaning sharhi bilan birga 1303 h./1886 m. yilda Makkada chop qilingan.

Ali al-qori bu sharhining muqaddimasida shunday deydi: “Men Jazariyning muqaddimasini go‘zal bayon qilgan umumiy bir sharh kitobini topa olmadim. Shu sababli, bu asarga mo‘tadil, zeriktirmaydigan va o‘rtacha hajmli, uzayib ketmagan bir sharh yozishni o‘yladim”.

Ali al-qorining bu sharhida quyidagi mavzular bayon qilingan: tajvidning vojib bo‘lishi, harflarning maxrajlari, tishlarning to‘rt qismga ayrilishi, mahmusa harflari, tajvidni bilishning ahamiyati, Qur’onning tartil bilan o‘qilishi, alif harfining xususiyati, lomlar, tahzirot, ixfo, sokin nun va tanvinning hukmi, qurroi-sab’a – yetti qiroat olimlari haqida, mad harflarining sabablari, vaqf, vaqfning tom, hasan va kofiy kabi qismlarga bo‘linishi, oyatning boshlaridagi vaqfning sunnat bo‘lgani, vaqfning martabalari, maqtu’ va mavsul, Qur’oni karimda ta’nis “to”sining shakli kabilar.

Mazkur sharhning xotimasida Ali al-qori o‘zining sanadini, ya’ni ustoz-shogirdlik an’anasini qiroat ilmining mashhur olimlari Imom Jazariy, Imom Shotibiy va Abu Amr al-Doniylarga bu tariqa yetkazgan. Ushbu sanad zanjiri quyidagicha ko‘rinishga ega: Ali al-Qori o‘z ilmini Sirojiddin Umar al-Yamaniy ash-Shavofiydan olgan bo‘lsa, u kishi Madinai munavvara xatibi Muhammad ibn al-Qattondan, u Zayniddin Abdulg‘ani al-Haysamiy al-Misriydan, u esa qiroat ilmining yirik imomi Shamsiddin Muhammad ibn Muhammad al-Jazariydan tahsil olgan. Silsilaning davomi Shamsiddin ibn al-Kabboniy, al-Labbon va Kamoliddin al-Abbosiylar orqali mashhur Hirz al-amoniy asari muallifi Abulqosim ash-Shotibiylarga ulanadi. Shotibiylardan so‘ng esa Ibn Najoh va Ibn Huzayl vositasida qiroat ilmining fundamental asoschilaridan biri Abu Amr al-Doniylarga yetib boradi.



5. Mulla Ali al-Qoriyning qiroat ilmiga doir tadqiqotlari orasida Taxriju qiroat al-Bayzoviy asari alohida o‘rin tutadi. Ushbu asar o‘z davrida va undan keyin ham islom olamida katta shuhrat qozongan Abdulloh ibn Umar al-Bayzoviyning Anvor at-tanzil va asror at-ta’vil tafsiridagi qiroatlarni tahlil qilishga bag‘ishlangan. Ayrim manbalarda al-Fayz as-samoviy fi taxriji qiroat al-Bayzoviy nomi bilan ham zikr etiladigan ushbu tadqiqotda muallif Qozi Bayzoviy tafsirida keltirilgan qiroatlarning taxriji, rivoyatlarning sahifligini tekshirish hamda shozz, ya’ni qoidadan tashqari yoki kamyob qiroatlarni izohlashni maqsad qilgan.

Turk olimi Mehmet Kilichning ta’kidlashicha, Ali al-Qoriy shozz qiroatlar bayonida Toj al-qurro Abu Nasr al-Kirmoniyning Shavozz al-qiroat nomli asarini asosiy manba sifatida qo‘llagan. Alloma nafaqat boshqa mualliflar asarlaridagi qiroatlarni tekshirgan, balki o‘zining Anvor al-Qur’on va asror al-Furqon nomli tafsirida ham ushbu mavzuga chuqur ilmiy yondashgan. U Qur’on kalimalarining turli o‘qilish usullari ulardan kelib chiqadigan ma’nolarga qanday ta’sir ko‘rsatishini batafsil yoritib bergan. Ya’ni, olim biror kalimaning o‘qilishini shunchaki qayd etib qolmasdan, har bir qiroat varianti ifoda etadigan nozik ma’no qatlamlarini ham ochib bergan.

Ali al-Qoriy o‘z ilmiy faoliyatida asosan mutavotir qiroatlarga tayangan bo‘lsa-da, shozz qiroatlarga ham o‘ziga xos munosabat bildirgan. Xususan, u hanafiy mazhabining buyuk imomi Abu Hanifa qarashlariga tayanib, shozz qiroatlar rivoyat jihatidan sunnat o‘rnida ekanini va ularning ma’no jihatidan ahamiyatli ekanini ta’kidlagan.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, Ali al-Qori hayoti davomida 200 dan ortiq asarlar bitgan bo‘lsa-da, lekin uning qiroat va tajvidga oid asarlari ko‘p emas. Olimlar ularning sonini o‘ntaga ham yetkazishmagan. Biz mazkur maqolamizda olimning bu borada yozgan 5 ta asari to‘g‘risida ma’lumot berishga harakat qildik.

Ali al-qorining qiroat va tajvidga oid asarlarining aksari sharh sifatida bitilgan. Jumladan, ular mashhur qiroat olimlari Imom ad-Doniy, Imom Shotibiy va Imom Jazariy asarlariga sharhlar hisoblanadi. Mazkur sharhlar asrlar davomida madrasalarda qo‘shimcha adabiyot sifatida foydalanib kelingan. Ularning qo‘lyozma nusxalari dunyo qo‘lyozma fondlarida mavjud. O‘z vaqtida ularning ayrimlarining toshbosma nashrlari ham chop qilingan. Bugungi kunda mazkur asarlarning qariyb barchasi zamonaviy uslublarda nashr etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdulloh ibn Ahmad ibn Mahmud an-Nasafiy. Madorik at-tanzil va Haqoiq at-ta’vil (Tafsir an-Nasafiy). – Bayrut: Hayat al-ig‘osa al-islamiy al-alamiy, 1988. – J. I. – 388 b, – J. II. – 333 b.
2. Ismoil ibn Kasir al-Qurashiy. Tafsir al-Qur’on al-Azim. – Bayrut: Dor al-ma’rifa, 1989. – J. I. – 614 b.
3. Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Sahihul Buxoriy – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiy, 1999. – J. I. – 455 b.
4. Ali ibn Sulton Muhammad al-Qoriy. Mirqot al-mafotih sharh Mishkot al-masobih. – Qohira: Dor al-kutub al islamiy, 1966. – J. I. – 550 b.



5. Ali Qori. Mirqot al-mafotih sharh Mishkot al-masobih. – Bayrut: Dor al-fikr, 1994. – J. I. – 640 b.
6. Ali Qori. Al-Minahul-fikriyya fi sharhi matn al-Jazariyya. – Misr: Dor al-kutub al-islamiy, 1908. – 44 b.
7. Ali Qori. Sharh an-Niqoya. – Qozon: 1908. – 650 b.
8. Sofvat Mahmud Solim. Fathu Rabb al-bariyya sharh al-muqaddima al-jazariyya fi ilmit tajvid. – Jidda: 2005. – 15 b.
9. Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad ibn Usmon az-Zahabiy. Siyar a'lomi an-nubalo. – Bayrut: Muassasa ar-risola, 1992. – J. XII. – 550 b.
10. Hoji Xalifa. Kashf az-zunun an asmomil kutub val-funun. – Istanbul: 1941. – J. I. – 120 b.